

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ה

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ב (2022)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסור | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים – מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז היקוף
ליקוף ולימודי ישראל לאור האפיגרפיה
Jerusalem Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזרחי

רשות
הטבע
והגנים

קרן קימת לישראל
K K L - J N F

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

האגף
לתרבות
יהודית
יצרים חיבור לנשמה

משרד החינוך

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"פ חוק (תש"ס)
המקומית למדע היהדות
וההיסטוריה בירושלים

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ב (2022)

ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון

תמונות על העטיפה באדיבות: יותם בשן, מאיר רוטר, ארכיון הצילומים – קק"ל, דוד
רוזנבלט, ארכיון הפלמ"ח, ארכיון בני גוש עציון – כפר עציון, משלחת חפירות הרודיון,
בועז זיסור

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

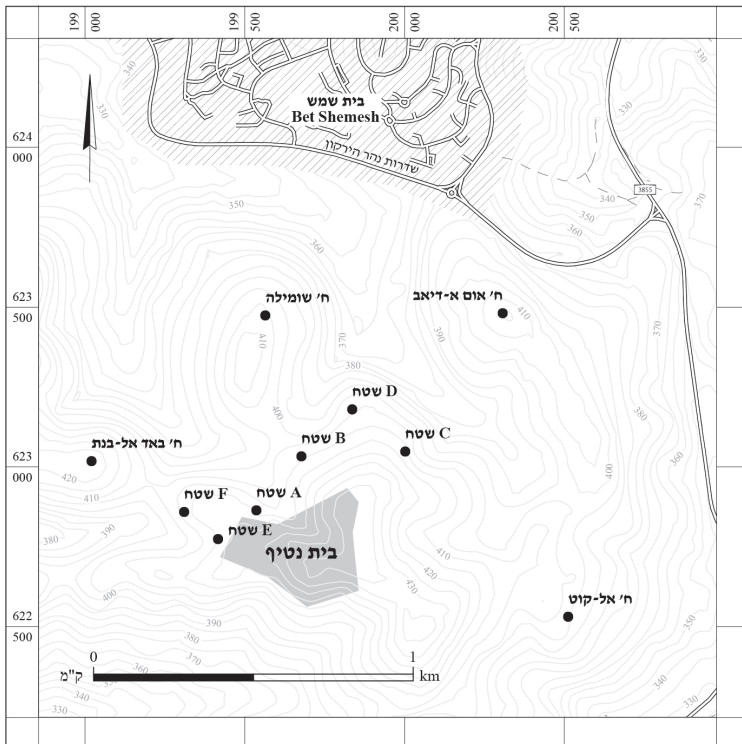
5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
11	היכן הייתה תרשיש המקראית? מקורות הכסף של ממלכת יהודה ופולשת במאה הח' לפני הספירה	צילה אשל
33	אוסטרקונים משפטיים מהרודיון	אסתר אשל, חגי משגב ורועי פורת
45	ממצאים מימי מרד בר כוכבא במצוקי נחל תקוע (ואדי חריטון)	דביר רביב, מיקה אולמן, בועז לנגפורד, עמוס פרומקין, רועי פורת ובוועז זיסו
67	על בורות ונרות: תוצאות ראשוניות משלוש עונות חפירה בחורבת בית נטיף ושוליה	עומר שלו, מורן בלילה, איתי אביב וניקולס בנסטיין
85	אל 'הר הפרדס', 'מערת עדולם' וח' תקוע - טיולי הנוער העברי להרודיון, נחל תקוע ומערת חריטון, בשנים שלפני קום המדינה	יורם אלמכיאס
113	ישיבת "כנסת ישראל" סלובודקה-חברון - לימוד תורה ושירות צבאי	משה ארנוולד
139	"איש חולם ובעל מעשים" - שמואל צבי הולצמן, מכונן כפר עציון	יוחנן בן יעקב
167	הסיפורים שמאחורי הסורגים: סיפורן של אסירות ועצירות המחתרת בכלא בית לחם	נעמה טייטלבוים-קריא
195	השבת היחמורים להרי יהודה	נועם ורנר, נילי אבני-מגן, עוזי שמיר
209	סקר עופות מקננים - מזרח השומרון	אלי חביב, אסף מירוז, יואב פרלמן, יצחק כהן, אבנר רינות, אוהד בנימיני, אורן נפתלי, שחר כפיר, משה מינץ, עמוס סבח
229		רשימת משתתפים

על בורות ונרות: תוצאות ראשוניות משלוש עונות חפירה בחורבת בית נטיף ושוליה

עומר שלו, מורן בלילה, איתי אביב וניקולס בנסטיין

מבוא

חורבת בית נטיף ממוקמת בחלקה הדרום-מערבי של רמת בית שמש, מצפון לעמק האלה, וסמוך לגבול הר ושפלת יהודה (איור 1). רמת בית שמש היא אחד מעשרת תתי-האזורים בשפלת יהודה. היא תחומה בין הנחלים שורק בצפון, זנוח במזרח, האלה בדרום וירמות וישעי במערב. אזור רמת בית שמש מאופיין בגבעות שטוחות ורחבות שהמדרונות שלהן מתונים, וביניהן פרושים עמקי נחלים רחבים. כמות המשקעים והאקלים הים תיכוני מספקים תנאים המתאימים לחקלאות מגוונת (Dagan 2011a: 5–9). שילוב תנאים אלה היה בסיס נוח להתיישבות חקלאית לאורך התקופות.

איור 1: מפת איתור: בית נטיף ומיקום שטחי החפירה, לצד אתרים ארכאולוגיים סמוכים (הוכן על ידי א' רוז, רשות העתיקות)

בית נטיף תועדה על ידי ראשוני החוקרים האירופאים שסקרו את ארץ ישראל (למשל Robinson and Smith 1856:15–20; Guérin 1868: 374–377; Conder and Kitchener 1883: 24). הם תיעדו את הכפר הערבי ואת תושביו, כמו גם את השרידים הקדומים שזיהו במקום. עדויות ברורות יותר לאופיו של היישוב הקדום במקום נחשפו כאשר תועדה בבית נטיף רצפת פסיפס מעוטרת בצלבים (Séjourné 1892: 263). כמו כן, דווח על מערת קבורה בסמוך לכפר שבה 36 כוכי קבורה, כשעל אחד מלוחות הכיסוי כתובת ביוונית, וכן סרקופג רומי מעוטר ושברים של פסל בדמותה של אפרודיטה (Saviganc 1903a: 291; 1903b: 431–434).

ממצאים אלה, אשר היו עדויות לקיומו של יישוב גדול ומרכזי בבית נטיף בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית, תמכו בהצעתו של א' שורר (Schürer 1907:232–233) כי יש לזהות את האתר עם עיירת המחוז פלי/בית לפטפני' המופיעה אצל יוסף בן מתתיהו (תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר ג', פרק ג', ה; ספר ד' פרק ח', ה) וכן אצל פיליניוס הזקן (Natural History V:70). זיהוי זה התקבל על ידי חוקרים רבים (למשל Tsafir, Di Segni and Green 1994: 84). חותמת המציינת את קיומה של 'מועצת בית לטפה' מלמדת על חשיבותה של עיירת המחוז בתקופה הרומית (אשל וזיסו תשע"ה: 20; Ecker and Zissu 2020; ראו גם Zissu and Klein 2011: 211–212).

על בורות ונרות: גילוי בור המים של ברמקי, אובדנו וגילוי מחדש

בשנות ה-30 של המאה הקודמת ערך מפקח אגף העתיקות, ד' ברמקי, חפירות ארכאולוגיות בבית נטיף, בחצר ביתו של סאלם מוחסיין אבו-עייאש. החפירות נערכו כדי להכשיר מחדש בור מים קדום שהיה בשטח. בחפירה התברר כי בור המים הקדום הוא למעשה צמד בורות (Cistern I and Cistern II) שהיו מחוברים יחדיו (איור 2). בורות המים נמצאו מלאים בשברי נרות חרס, צלמיות חרס ותבניות מאבן גיר אשר שימשו להכנתם. ממצאים אלה פורשו על ידו כפסולת תעשייה של בית יוצר שהיה בסמוך, אשר על פי ממצאי החפירה פעל בתקופה הרומית המאוחרת (מאות ג'–ד' לסה"נ; Baramki 1936; ראו גם סטורצ'ן תשע"ז: 73–74, והפניות שם לחומר ארכיוני).

מאז חפירתו של ברמקי כונו נרות וצלמיות החרס 'טיפוסי בית נטיף', על שם מקום זיהוים הראשוני. מחקרים רבים פורסמו על אודות הטיפולוגיה של הנרות והצלמיות, על תפוצתם, על סוגי העיטורים שלהם ועוד (על טיפוסי הנרות ראו למשל 9–17; Sussman 2017; Storchan 2019; על קבוצת הצלמיות ראו Lichtenberger 2016). עם זאת, מיקומם המדויק של בורות המים שנחפרו על ידי ברמקי אבד.

החל משנת 2018 עורכת רשות העתיקות חפירה ארכיאולוגית בחורבת בית נטיף ושוליה, כשלב מקדים לבניית שכונות חדשות בעיר בית שמש, באזור המכונה 'רובע ה' / נווה שמיר'. האזור שבו נערכה החפירה נפרש על פני שטח של כ-800×500 מ', והוא גובל מצפון וממערב עם הכפר העות'מאני-מנדטורי של בית נטיף. אזור החפירה חולק לשישה שטחים, A–F (איור 1). שטח E נמצא בשולי החורבה, בחלקה המערבי, ואילו שטחים A–D ו-F נמצאים מחוץ לשטח הבנוי של הכפר, על הגבעות שמצפון וממערב לו (שלו, בלילה ובננסטיין 2022).²

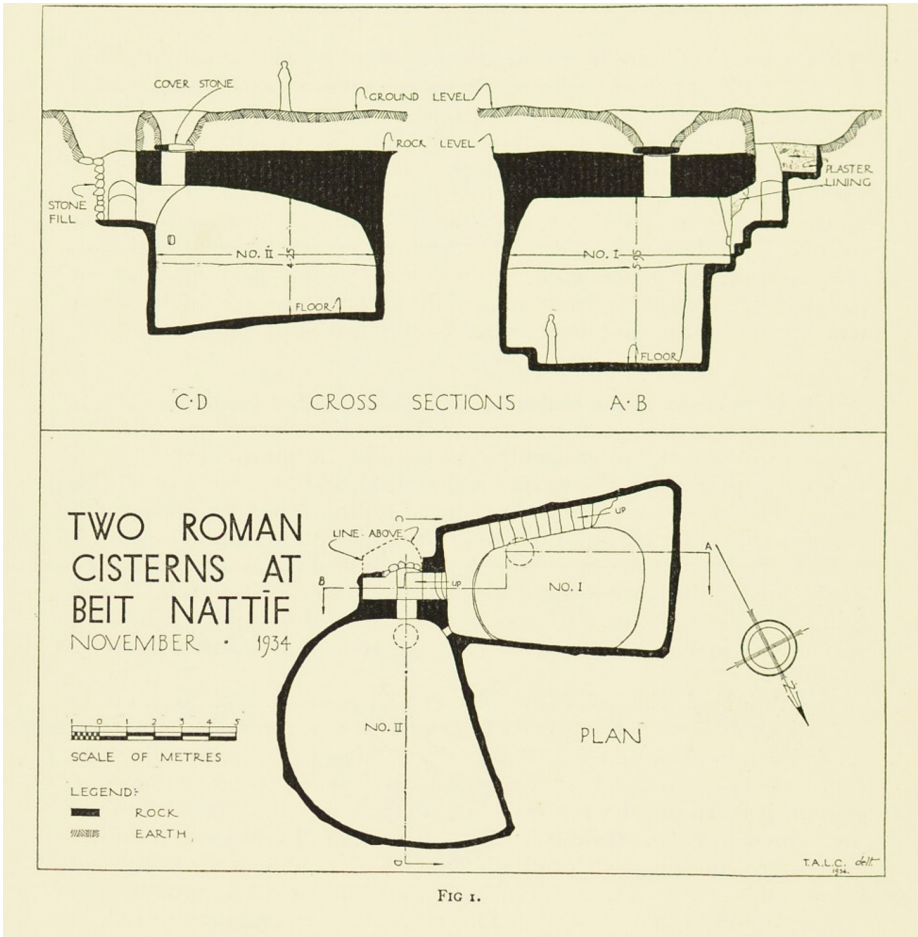

Fig 1.

איור 2: צמד בורות המים כפי שתועדו על ידי ברמקי (ארכיון רשות העתיקות): (Beit Nattif, Kh., SRF_32 (114/114))

בשטח E, בחלקה המערבי של חורבת בית נטיף, נחפרו ארבעה תי־שטחים (E1-E4; איור 3) בחצרות מבני הכפר הערבי, לאחר שהסרנו באופן מכני את מפולות המבנים שנהרסו במכוון בידי חיילי צה"ל בשנות ה־50. בתת־השטח E3, בחצר אחד מבתי הכפר, נחשפה תגלית מפתיעה: מערכת של צמד בורות מים מחוברים זה לזה, אשר מוביל אליהם מתקן מלבני מדורג ומטויח (איור 4). כאשר נכנסנו אל בורות המים לא היה מקום לספק – בורות המים של ברמקי נמצאו מחדש (איור 5).

בעוד שמציאתם מחדש של בורות המים היא תגלית מפתיעה, וכמובן סיפור מעניין, בעצם מציאתם אין חידוש מחקרי – הם כבר נחפרו במלואם. לעומת זאת, חפירת השטח סביב הבורות הוא הזדמנות לתרומה חדשה למחקר הארכאולוגי על אודות היישוב הקדום

איור 3: מיקום מוקדי החפירה בשטח E על צילום אוויר של בית נטיף משנות ה־50 של המאה הקודמת (צילום האוויר באדיבות מפ"י)

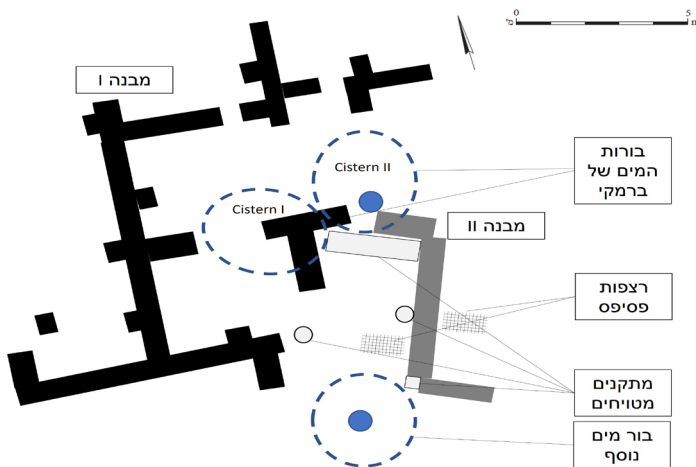
איור 4: מתקן מטויח בכניסה אל בורות המים, מבט לצפון־מערב (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

איור 5: בור המים Cistern I אז והיום. מימין: צילום מחפירותיו של ברמקי (ארכיון רשות העתיקות, Beit Nattif, Kh., SRF_32 (114/114)); משמאל: חפירות רשות העתיקות, מבט לדרום-מזרח (צילום: אסף פריץ, רשות העתיקות)

בבית נטיף, לחקר התקופות הרומית-ביזנטית בשפלת יהודה בכלל, ולחקר 'משפחת בית נטיף', הנרות והצלמיות כאחד, בפרט.

בשלוש עונות החפירה הראשונות נחשפו מה שנראה כמו צמד מבנים, אם לשפוט לפי כיוון בניית הקירות: מבנה I, המערבי, שנחשף באופן משמעותי יותר, ומבנה II, מזרחית לו, שנחשף באופן מצומצם יותר. בשלב זה טרם הובהרו היחסים הסטרטיגרפיים בין המבנים, וייתכן שזהו מבנה אחד גדול בעל אגפים שונים. לצד המבנים נחשפו מתקנים שונים, כמו בורות מים (צמד הבורות שהתגלו על ידי ברמקי ובורות נוספים) ומתקנים מטויחים (איור 6).

איור 6: תוכנית השרידים כפי שנחשפו בסוף שלוש עונות החפירה, שטח E3

ממבנה I נחשפו חדרים המחוברים באמצעות פתחים. לצד כמה מהקירות התגלו אומנות. חלק מהקירות נבנו מאבני גזית (איור 7). מבנה II נחשף באופן פחות נרחב, וקשה להגדיר את תוכניתו בשלב זה. את המבנה עיטרה רצפת פסיפס שעיקרה אבנים לבנות, אך השתמרות קטע קטן מהמסגרת, שעשוי מאבני פסיפס צבעוניות, מצביעה על כך שהחדר עוטר בשטיח צבעוני ואולי אף בכתובת (איור 8). במבנה II זוהה שלב נוסף, שבו נבנו קירות על גבי רצפת הפסיפס, אך תוכניתו הכללית של המבנה – עד כמה שאפשר לשפוט מהשטח המצומצם שנחשף – לא השתנתה.

איור 7: מבנה I, מבט למערב (צילום: שי הלוי, רשות העתיקות)

איור 8: פינת מסגרת צבעונית שעיטרה את אחד מחדרי מבנה II, מבט לצפון-מערב (צילום: יעל יולוביץ', רשות העתיקות)

החפירה הייתה עשירה מאוד בממצא נרות וצלמיות מטיפוס 'בית נטיף'. חלק מן הנרות התגלו עם סימני פיח עליהם, עדות לכך שהיו בשימוש, אך נמצאו גם נרות ללא סימני שריפה, כלומר שטרם היו בשימוש. כמו כן נמצאו נרות שנפגמו במהלך הייצור ותבניות אבן ששימשו להכנת הנרות והצלמיות, ולכן נראה כי מדובר בפסולת בית יוצר (איורים 9, 10). מלבד תבניות האבן והנרות שטרם היו בשימוש לא התגלו עדיין עדויות נוספות לקיומו של בית יוצר. לא התגלה כבשן יוצרים, שהוא עדות חד־משמעית לכך שזהו בית יוצר, ולא רק הפסולת שלו. כלומר, אין באפשרותנו לקבוע עדיין אם אחד משני המבנים שנחשפו הוא בית יוצר שבו ייצרו נרות וצלמיות מטיפוס 'בית נטיף'.³

איור 10: נר חרס מ'משפחת בית נטיף' ותבנית האבן ששימשה להכנתו (צילום: יולי שוורץ, רשות העתיקות)

איור 9: נרות, שברי צלמיות ותבניות אבן מן החפירה (צילום: איתי אביב, רשות העתיקות)

חשוב לציין כי במהלך שלוש עונות החפירה בשטח E3 הצטברו עדויות לקיומה של שכבה קדומה יותר, שנמצאת מתחת למבנים I ו-II, בדמות ראשי קירות המבצבצים תחתיהם. זמנה של שכבה קדומה זו הוא ככל הנראה התקופה הרומית הקדומה, כפי שמלמדים שברי כלי חרס מתקופה זו שנמצאו שלא באתרם. אלה מצטרפים לצמד בורות המים של ברמקי, שבתקופה הרומית המאוחרת שימשו בורות אשפה, ולפיכך שימושם המקורי כבורות מים קדום יותר.

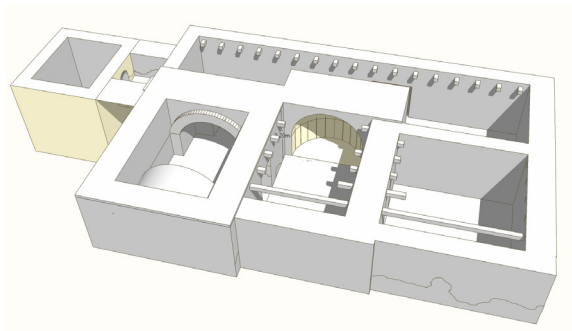
אם כן, נראה כי בשטח E3 יש שלוש שכבות עיקריות: שכבה קדומה, שעליה ידיעותינו מצומצמות ביותר בשלב זה, אך בשילוב מעט העדויות הארכיאולוגיות עם המקורות ההיסטוריים סביר כי יש לתארכה לתקופה הרומית הקדומה; שכבה תיכונה, שבה לפחות שני שלבים ואליה משויכים המבנה/מבנים, רוב המתקנים, וכמובן הממצאים מ'משפחת בית נטיף'. זמנה המדויק של שכבה זו ייקבע רק לאחר סיום החפירות והמחקר, אך באופן כללי אפשר לתארכה לתקופה הרומית המאוחרת (המאה ה'ד' לסה"נ);⁴ השכבה המאוחרת היא הכפר הערבי מהתקופה העות'מאנית־מנדטורית.⁵

מבנה גזית ובור פסולת נוסף

בשטח A, הממוקם מצפון-מערב לשטח E ומצפון לשטח הבנוי של הכפר העות'מאני-מנדטורי (ראו איור 1), נחשף מבנה המתוארך לתקופה הרומית המאוחרת (מאות ג'-ד' לסה"נ). המבנה, שכיוונו מצפון לדרום, בנוי מאבני גזית גדולות במיוחד. השתמרות קירות המבנה דלה, כתוצאה משוד אבני הבנייה, אך אפשר לשחזר את הקירות לפי תעלות היסוד החצובות. כך אפשר לשחזר במבנה מסדרון ולפחות חמישה חדרים (R1-R5; איור 11). חדרים R1 ו-R2 השתמרו באופן ברור יחסית. חדר R1 תחום בקירות הבנויים מאבני גזית מלבניות גדולות ובפינותיו אומנות — רמז לכך שתקרת החדר הוחזקה באמצעות קשתות. רצפת החדר כוסתה בשכבת טיח מהודקת ואיכותית. את חדר R2 אפשר לשחזר, על פי מיקומו ומאפיינים נוספים, כחדר המרכזי של המבנה. מרחב חצי עיגול הדומה לאפסיס פונה לכיוון דרום, ומרמז כי בחדר הוצב פסל או אלמנט מרכזי אחר (איור 12). שברי כלי חרס שנמצאו בתשתית הרצפה, המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת (מאות

איור 11: מבנה הגזית בשטח A, מבט לדרום (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

איור 12: שחזור איזומטרי למבנה הגזית בשטח A (איור: יעקב שמידוב, רשות העתיקות)

ג'–ד' לסה"נ), משמשים גבול תחתון למועד בנייתו. נראה כי המבנה ננטש באופן מסודר ורצפותיו נמצאו ריקות מממצאים.

מהות המבנה אינה ברורה, אם מדובר בבית מגורים פרטי או במבנה בעל אופי ציבורי, אך כמה מרכיבים מייחדים אותו: רוחב קירותיו, השימוש באבני גזית, אלמנטים אדריכליים מורכבים, כמו אומנות ואפסיס, ואיכות רצפותיו העשויות טיח. לצד אלה יש להוסיף את מיקומו הגיאוגרפי של המבנה, בכניסה הצפונית ליישוב.⁶

ממערב למבנה הגזית נחשפו שלושה מתקנים חצובים (איור 13) שראשיתם בתקופה הרומית הקדומה. מתקן מספר 2 הוא חלל תת־קרקעי ששימש במקור מאגר מים, כפי שאפשר ללמוד משרידי הטיח על דופןותיו, מתעלות המתנקזות אליו ומפתחו הצר. בשלב שני הוא שימש בור אשפה, שכן בתוכו נמצא מילוי מכוון שבו שברי כלי חרס וזכוכית, עצמות בעלי חיים, כלי אבן ועוד. הממצא מתוך מתקן מספר 2 כלל ריכוז ייחודי של כלי ייבוא שונים, ובהם אמפורות, מורטריות, קערות ועוד, לצד מאות פריטים של נרות (איור 14) וצלמיות ממשפחת 'בית נטיף' (חלק מהנרות נמצאו תמימים) ואף תבניות אבן לייצור הנרות והצלמיות. עיקר הממצא תוארך לתקופה הרומית המאוחרת, כלומר פרק הזמן

איור 13: מבנה הגזית והמתקנים הסמוכים לו, מבט לדרום (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

איור 14: מכלול יומי של שברי נרות מ'משפחת בית נטיף' ממתקן מספר 2, הסמוך למבנה הגזית (צילום: עומר שלו, רשות העתיקות)

שמקביל למבנה הסמוך. הממצאים הייחודיים, ובמיוחד כלי הזכוכית וכלי הייבוא, הם עדות לקיומה של אליטה מקומית, ונראה כי זהו בור האשפה של הדיירים במבנה הגזית. מציאת בור אשפה נוסף, שבו מה שנראה כמו פסולת בית יוצר של 'משפחת בית נטיף', מעלה כמה שאלות: האם שני בורות האשפה – בורות המים של ברמקי ובור האשפה במתקן מספר 2 הסמוך למבנה הגזית – הם בורות הפסולת של אותו בית יוצר, או של שני בתי יוצר נפרדים? אם מדובר בבתי יוצר נפרדים – האם הם פעלו במקביל, או בתקופות שונות? לצערנו, אין באפשרותנו לענות כרגע על שאלות אלה, ומענה יתקבל רק בהמשך המחקר. עם זאת, נדמה כי תוצאות החפירה מאפשרות כבר עתה להסיק מסקנות, לפחות ראשוניות, לגבי גודלה של בית נטיף לאורך התקופות השונות. מבט משווה בין השטחים A ו-E מצביע על נקודות דמיון ונקודות שוני בין השטחים. בשניהם נחשפו שרידים משמעותיים המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת (מאות ג'–ד' לסה"נ) ומתחתם שרידים קדומים יותר, כנראה מהתקופה הרומית הקדומה. עם זאת, השרידים הקדומים בשטח A כוללים מתקנים חצובים בלבד, ואילו השרידים הקדומים בשטח E כוללים מתקנים חצובים, שברי כלי חרס, וככל הנראה גם שרידים אדריכליים. כמו כן, בעוד שבמבנה הגזית בשטח A זוהה שלב אחד בלבד, בשטח E זוהו שני שלבים לפחות במבנים I ו-II. לכן יש להוסיף שבתקופה העות'מאנית שטח E נמצא בתוך האזור הבנוי של הכפר, ואילו בשטח A עברה בתקופה זו הדרך שהובילה אל הכפר.

כלומר, שטח E היה חלק מהשטח הבנוי של בית נטיף לאורך שלוש תקופות לפחות (הרומית הקדומה, הרומית המאוחרת והתקופה העות'מאנית), ואילו שטח A היה חלק משטחה הבנוי של בית נטיף רק בתקופה הרומית המאוחרת. במילים אחרות, נראה כי בית נטיף של התקופה הרומית המאוחרת הייתה גדולה יותר, לפחות מבחינת היקף השטח הבנוי, מאשר בית נטיף של התקופה הרומית הקדומה והתקופה העות'מאנית.

שולי בית נטיף

תמונת ראי לגודלה של בית נטיף לאורך התקופות נמצאת בשולי האתר, באתרים הקטנים הפזורים על הגבעות סביבה, שחלקם נחפרו במסגרת החפירה הנוכחית ובחפירות אחרות שערכה רשות העתיקות כחלק מהפיתוח של רמת בית שמש.

בשטח D, הממוקם בחלקו הצפוני של שטח החפירה (ראו איור 1) נחשף בית חווה שתוארך לתקופה החשמונאית ולתקופה הרומית הקדומה. לבית החווה שני מבנים עיקריים – דרומי וצפוני (איור 15). המבנה הדרומי מורכב משני אגפים מלבניים. נראה שבכל אגף היו כמה חדרים קטנים, אך רק חלקם השתמרו. במבנה הצפוני, שהשתמרו דלה, אפשר לזהות רק חדר אחד. לצד המבנים נמצאו כמה מתקנים, כמו בורות מים, אגנים וממגורה, וכן מקווה טהרה (איור 16) ושתי אמבטיות ישיבה. מקווה הטהרה, לצד שברי כלי אבן האופייניים לתקופת בית שני, מלמדים כי האוכלוסייה באתר הייתה יהודית.

בחינה ראשונית של המכלול הקרמי וממצא הזכוכית מבית החווה מצביעה על התיישבות באתר בתקופה החשמונאית (סוף המאה הב'–ראשית המאה הא' לספה"נ) ובתקופה הרומית הקדומה (המחצית השנייה של המאה הא' לסה"נ). קשה לקבוע במדויק מתי ניטש היישוב ובאילו נסיבות. מצד אחד אין בו עדויות ברורות של חורבן והרס; מצד שני המאורעות ההיסטוריים שהתרחשו במרחב במאה הא' לסה"נ, היעדר ממצא המלמד

איור 15: שטח D, בית חווה מהתקופה החשמונאית-סוף התקופה הרומית הקדומה, מבט לצפון (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

איור 16: מקווה הטהרה בשטח D, מבט לצפון (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

על המשך התיישבות וזיהוי האתר כאתר יהודי רומזים כי לעזיבת האתר יש קשר למרד החורבן. ייתכן שתושבי האתר ברחו ממנו או נטשו אותו בצורה מסודרת כתוצאה מהמשבר האזורי שעבר על סביבת בית נטיף בעקבות המרד, גם אם תושביו לא בהכרח השתתפו בלחימה.

האתר השני נמצא בשטח F, שנמצא על גבי שלוחה מאורכת הנמשכת מערבה, למרכז הכפר העות'מאני-מנדטורי (ראו איור 1). באתר נחשף מתחם סגור ולצידו גת תעשייתית. זמנם הוא, כפי הנראה, שלהי התקופה הביזנטית. למתחם צורה מלבנית (22×25 מ'), כשבשוליו נבנו חדרים ובמרכזו חצר פתוחה (איור 17). השתמרות הקירות היא בגובה נדבך בודד בלבד. כתוצאה מכך, רק חדר אחד, החדר הדרום-מערבי (R1), השתמר באופן מלא,

איור 17: המבנה והגתות בשטח F, מבט לדרום (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

איור 18: בורות שיקוע ואיגום בגת התעשייתית, מבט לצפון (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

אך על בסיס בדלי קירות אפשר לשחזר שישה חדרים נוספים (R2-R7).

ממערב למבנה, בצמוד לו, נחשפה גת תעשייתית גדולה. זוהו משטח דריכה ראשי שבו בור לקיבוע בורג לסחיטה, משטחי עבודה משניים, שני בורות איגום, שבאחד מהם נמצאה מעגלה (איור 18), ושלושה בורות שיקוע. שתי שכבות של רצפות פסיפס תעשייתי לבן מלמדות כי הגת הייתה בשימוש פרק זמן ארוך, ועברה תיקון משמעותי במהלך הפעלתה. סמיכות הגת למבנה,

כמו גם העובדה כי היא מתאימה לכיווני קירות המתחם, מלמדות כי השניים קשורים זה לזה מבחינה כרונולוגית. זאת בשונה מגת קדומה, ככל הנראה מהתקופה הרומית הקדומה, שבוטלה על ידי קירות המבנה. אפשר להציע כי המבנה בשטח F הוא מנזר, על בסיס היות המתחם סגור ומוגדר וכן על בסיס הגת התעשייתית הצמודה לו, אך מדובר בהצעה בלבד. שני האתרים, בית החווה משטח D והמבנה (מנזר?) משטח F, הם דוגמאות לתופעה נרחבת של יישובים, כפרים, בתי חווה, וילות, מנזרים ועוד שנמצאו ברמת בית שמש, המתוארכים מהתקופה הרומית הקדומה ועד לתקופה הביזנטית.⁷

להלן תובא טבלת אתרי היישוב הפזורים על הגבעות סביב בית נטיף בפרט, ובכל רחבי רמת בית שמש בכלל (טבלה 1). האתרים הסמוכים לבית נטיף מופיעים באיור 1.

טבלה 1: רשימת אתרי היישוב ברמת בית שמש המתוארכים מהתקופה הרומית הקדומה עד שלהי התקופה הביזנטית

שם האתר	נצ	הפניה/הרשאה	הערות
התקופה החשמונאית-רומית הקדומה			
בית ג'ימאל	197814-625846	Strus 2003: 540-547	הזיהוי מבוסס על חפירות ישנות ומצומצמות.
בית נטיף - שטח D	199905-623215	מאמר זה	
בית נטיף - נחל נתיב	198853-622664	סטורצ'ן 2021	
גבעת המקוואות / באד אל בנאת	199039-623040	טל וקיסילביץ תשע"ח	
ח'רבת אום א-דיאב	200345-623452	A7369/2015 פ' בצר, מידע בעל פה ⁸	האזור שנחפר בשטח המיושב של האתר היה מצומצם, וקשה להגדיר במדויק את אופי היישוב וגודלו.
ח'רבת אל-ג'ילג'יל	197220-626897	Straus and Gibson 2005	מערכת מסתור מימי מרד בר כוכבא, לצד מקוואות וממצא קרמי, מלמדים על קיומו של יישוב במקום, גם אם שרידי המבנים לא השתמרו.
ח'רבת אל-קוט	200291-622620	A7466/2015 סטורצ'ן, מידע בעל פה	
ח'רבת אל-כיך	199707-624357	קוגן-זהבי 2014	
ח'רבת פאטיר	199253-626010	Straus 2003: 407-433	
ח'רבת שומיילה	199489-623622	סטורצ'ן 2017	
נחל זנוח	200518-624490	שלו 2018	
מחלף רמת בית שמש / נחל ירמות	196700-625875	B462/2018 נ' בן מלך ומ' פינס, מידע בעל פה.	
תל בית שמש	197777-628648	Gross 2021	
התקופה הרומית המאוחרת			
בית ג'ימאל	197814-625846	Strus 2003:540-547	הזיהוי מבוסס על חפירות ישנות ומצומצמות.
ח'רבת אום א-דיאב	200345-623452	A7369/2015 פ' בצר, מידע בעל פה	האזור שנחפר בשטח המיושב של האתר היה מצומצם, וקשה להגדיר במדויק את אופי היישוב וגודלו.

שם האתר	נצ.	הפניה/הרשאה	הערות
ח'רבת פאטיר	199253-626010	Straus 2003: 407-433	
ח'רבת שומיילה	199489-623622	סטורצ'ן 2017	
תל בית שמש	197777-628648	Gross 2021	תיארוך השרידים לתקופה הרומית המאוחרת מבוסס על טיפוסים קרמיים שמתחילים במאה ה'ד' לסה"נ. עם זאת, נראה כי יש 'למשוך' את התיארוך יותר לתקופה הביזנטית מאשר לתקופה הרומית המאוחרת (ב' גרוס, מידע בעל פה).
התקופה הביזנטית			
באר חלף	198050-623050	A62261/2012 ר' אבנר, מידע בעל פה	
בית ג'ימאל	197814-625846	Strus 2003:540-547	הזיהוי מבוסס על חפירות ישנות ומצומצמות.
בית נטיף - שטח F	199370-622876	מאמר זה	
גבעת המקוואות / באד אל בנאת	199039-623040	A7883/2017 ע' שדמן, מידע בעל פה	
זנוח	200267-624485	A6959/2013 ר' אבנר, מידע בעל פה	
ח'רבת אל-ג'ילג'יל	197220-626897	Straus and Gibson 2005	
ח'רבת אל-קוט	200291-622620	A7263/2014 קוגן-זהבי, מידע בעל פה	
ח'רבת אל-צוויאע	200100-628200	Taxel 2009	
ח'רבת עילין (עלית)	199350-628050	וקסלר-בדולח תשע"ג	מערות קבורה ומתקנים רומזים על קיומו של יישוב באתר גם בתקופה הרומית הקדומה.
ח'רבת פאטיר	199253-626010	Straus 2003: 407-433	
נחל האלה	197966-622872	A7184/2014 א' זילברבוך, מידע בעל פה	
תל בית שמש	197777-628648	Gross 2021	

התמונה היישובית ברמת בית שמש, כפי שעולה מטבלה 1, בולטת: מבין 19 אתרי יישוב קטנים, ב-13 אתרים זוהו שכבות יישוב שתוארכו לתקופה הרומית הקדומה, ב-12 אתרים השכבות תוארכו לתקופה הביזנטית, ורק בחמישה אתרים התגלו שרידים מהתקופה הרומית המאוחרת. יתרה מכך, בתל בית שמש התיארוך לתקופה הרומית המאוחרת

מבוסס על טיפוסים קרמיים שמתחילים במאה ה' לסה"נ, אך לא נתגלו סממנים מובהקים לתרבות החומרית של התקופה הרומית המאוחרת, כמו נרות וצלמיות מ'משפחת בית נטיף'. בכל מקרה, מבין שלוש התקופות בתקופה הרומית המאוחרת יש ירידה משמעותית בכמות אתרי היישוב הקטנים ברמת בית שמש, בהשוואה לתקופה שקדמה לה ולזו שבאה אחריה.

הפריסה היישובית של האתרים הקטנים היא, כאמור, תמונת ראי לגודלה של העיירה בית נטיף עצמה. כאשר יש הרבה אתרי יישוב קטנים פזורים על הגבעות – שטח העיירה מצומצם, וכאשר אין הרבה יישובים קטנים – העיירה גדלה.

נראה כי לאורך התקופה החשמונאית והתקופה הרומית הקדומה מוקמים אתרי יישוב קטנים שאוכלוסייתם יהודית ברחבי רמת בית שמש. מרד החורבן (ובתוך כך מסע העונשין של אספסיאנוס, שעל פי יוסף בן מתתיהו הגיע אל בית נטיף עצמה) משפיע על פריסת היישובים היהודיים במרחב, אך לא בהכרח באופן דרמטי. אמנם בין האתרים המתוארכים לתקופה הרומית הקדומה יש אתרים שנעזבו במאה הא' לסה"נ (כמו בית החווה בשטח D), אך באתרים אחרים, כמו תל בית שמש, ח'רבת אל-קוט ואחרים, הובחנה המשכיות עד מרד בר כוכבא (ראו גם טל ואחרים 2019).

מרד בר כוכבא השפיע באופן משמעותי על רמת בית שמש. עד כה לא זוהו באף אתר המשכיות ורצף התיישבותי מהתקופה הרומית הקדומה לתקופה הרומית המאוחרת. החפירות בבית נטיף מלמדות על היחס בין התקופות. ראשית, המתקנים מהתקופה הרומית הקדומה הוצאו מכלל שימוש והפכו לבורות האשפה של תושבי האתר מהתקופה הרומית המאוחרת. שנית, התרבות החומרית – הצלמיות, דמויות הגוף על הנרות וכלי הייבוא היוקרתיים – מצביעה על כך שתושבי בית נטיף היו ברובם נוכרים (קליין 2010). נראה כי המעבר לתקופה הביזנטית הדרגתי יותר. אתרים רבים נוסדים – מנזרים, וילות, בתי חווה וכפרים. בתקופה זו בית נטיף כבר אינה עיירת מחוז, אך נראה כי עדיין יש לה חשיבות אזוורית, ואף הוצע לזהותה כיישוב ללא שם המופיע במפת מידבא (אבי יונה תש"ג: 151). לכנסיית 'המרטיר המהולל' ודאי תפקיד מרכזי בחשיבות של בית נטיף וסביבותיה בתקופה הביזנטית (Storchan 2021).

סיכום

החל משנת 2018 נערכות בחורבת בית נטיף ובשוליה, בחלקה הדרומי של רמת בית שמש, חפירות ארכיאולוגיות כחלק מעבודות הפיתוח של השכונות החדשות בעיר. נערכו חפירות בתוך גבולות הכפר העות'מאני-מנדטורי של בית נטיף (שטח E), בשולי החורבה (שטח A) ובגבעות החובקות אותה מצפון וממערב (שטחים B-D ו-F).

בחפירה התגלו מחדש בורות המים של ברמקי (שטח E), שבהם אותרו לראשונה קבוצה של נרות וצלמיות הידועים כ'משפחת בית נטיף'. חשיפת הבורות מחדש, ובמיוחד חשיפת ההקשר הארכאולוגי שלהם, לצד מציאתו של בור אשפה נוסף (בשטח A) שלא היה ידוע עד כה, שגם בו התגלתה פסולת בית יוצר, יאפשרו להעמיק את ידיעותינו על אודות הנרות והצלמיות עם המשך המחקר. בתקופה הרומית המאוחרת, שבה פעל בית היצור בבית נטיף, האוכלוסייה שחיה באתר הייתה ככל הנראה במעמד גבוה. המבנה המונומנטלי בשטח A, לצד כלי הייבוא שנמצאו בבור האשפה הסמוך, מלמדים על עושרם של תושבי האתר.

שני שטחי החפירה בשולי בית נטיף, שטחים A ו-E, מלמדים על אודות התפתחות האתר מהתקופה הרומית הקדומה עד התקופה הביזנטית. בתקופה הרומית המאוחרת שטחו של היישוב בית נטיף גדול יותר משטח היישוב בתקופה הרומית הקדומה ובתקופה הביזנטית. פריסת היישובים הקטנים סביב בית נטיף במהלך אותן תקופות, ששניים מהם נחפרו בחפירתנו בשטחים F ו-D, משמשים תמונת ראי ליישוב המרכזי. רוב אתרי היישוב הקטנים תוארכו לתקופה הרומית הקדומה או לתקופה הביזנטית, ורק מיעוטם לתקופה הרומית המאוחרת.

החפירה בבית נטיף טרם הושלמה, ובעת כתיבת שורות אלה נערכת בה עונת החפירות הרביעית. גם המחקר השלם טרם הבשיל, וודאי שיהיו שינויים ועדכונים במסקנות ובפרשנויות שהוצגו במאמר זה. עם זאת, אנו מקווים שפרסום ראשוני זה ישמש מקור ידע לחוקרים ולשוחרי עתיקות ארץ יהודה.

ביבליוגרפיה

- אבי יונה מ' תשי"ג. מפת מידבא, תרגום ופירוש. **ארץ-ישראל** ב: 129–156.
- אשל ז' וזיסו ב' תשע"ה. **מרד בר-כוכבא: העדות הארכיאולוגית**. ירושלים.
- וקלסר-בדולח ש' תשע"ג. חורבת עילין (עלית): מתקנים חצובים מהתקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה ושרידי יישוב מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה. **עתיקות** 13: 71–75.
- טל ש', שלו ע', קיסילביץ ש' וקליין. א. 2019. חידושים בתפרוסת מערכות המסתור מימי מרד בר כוכבא בסביבות חורבת בית נטיף. **מחקרי יהודה ושומרון** כח: 141–164.
- סטורצ'ן ב' 2017. בית שמש, רמת בית שמש, ח' שומיילה. **חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל** 129. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25229&mag_id=125
- סטורצ'ן ב' תשע"ז. תגלית של בית יוצר נוסף של "נרות בית נטיף". **מחקרי ארץ יהודה: אסופת מאמרים לזכרו של דוד עמית** א: 71–80.
- סטורצ'ן ב' 2021. רמת בית שמש, חורבת בית נטיף. **חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל** 133. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=26068
- קוגן-זהבי א' 2014. ח' אל-כין. **חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל** 126. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=13681&mag_id=121
- קליין א' 2010. על מוצאם של תושבי היישוב הכפרי בהר ושפלת יהודה בתקופה הרומית המאוחרת. **חידושים בחקר ירושלים** 16: 321–350.
- שלו ע' 2018. נחל זנוח. **חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל** 130. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25426&mag_id=126
- שלו ע', בלילה מ' ובננסטיין נ'. חורבת בית נטיף. **חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל** 134. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=26136&mag_id=134&previewit=TrUe
- Baramki D.C. 1936. Two Roman Cisterns at Beit Nattif. *QDAP* 5: 3-10.
- Conder C.R. and Kitchener H.H. 1883. *The Survey of Western Palestine* III: Judæa. London.

- Dagan Y. 2010. *The Ramat Bet Shemesh Regional Project: The Gazetteer* (IAA Reports 46). Jerusalem.
- Dagan Y. 2011a. Ramat Bet Shemesh within its Geographical Setting. In Y. Dagan, *The Ramat Bet Shemesh Regional Project: Landscapes of Settlement: From the Paleolithic to the Ottoman Periods* (IAA Reports 47). Jerusalem. Pp. 3-12.
- Dagan Y. 2011b. Patterns of Settlement: Chalcolithic to Ottoman Periods. In Y. Dagan, *The Ramat Bet Shemesh Regional Project: Landscapes of Settlement: From the Paleolithic to the Ottoman Periods* (IAA Reports 47). Jerusalem. Pp. 231-317.
- Ecker A. and Zissu B. 2020. The Boule of Baitoethepha (Beit-Nattif): Evidence for Village and Toparchy Administration in Judea. *Journal for the Study of Judaism* 51: 571-582.
- Gross B. 2021. The Other Site of Beth Shemesh: Salvage Archaeology Exposes Deep History of Famed Biblical Site. *Bible History Daily* (28.5.2021) (<https://www.biblicalarchaeology.org/daily/the-other-side-of-beth-shemesh/>).
- Guérin V. 1868. *Description géographique, historique et archéologique de la Palestine* I: Judée I. Paris.
- Lichtenberger A. 2016. *Terrakotten aus Beit Nattif: Eine Untersuchung zur Religiösen Alltagspraxis im Spätantiken Judäa* (Contextualizing the sacred 7). Turnhout.
- Robinson E. and Smith E. 1856. *Biblical Researches in Palestine and the Adjacent Regions: A Journal of Travels in the Years 1838 & 1852*, Volume I. London.
- Savignac R. 1903a. Chronique. *Review Biblic* 12: 280-291.
- Savignac R. 1903a. Chronique, Un Tombeau Romain a Beit-Nattif. *Review Biblic* 12: 430-434.
- Storchan B.D. 2019. A New Light on the Beit Nattif Lamp: A New Workshop at Khirbet Shumeila. In Laurnet Chrzanovski (ed). *Greek, Roman and Byzantine lamps from the Mediterranean to the Black Sea: Acts of the 5th International Lychnological Congress ("LVMEN!", Sibiu, 15th-19th September 2015): in Memory of Dorin Alicu* (Monographies Instrumentum 63). Drémil Lafage.
- Storchan B.D. 2021. A Glorious Church for a Mysterious Martyr. *Biblical Archaeological Review* 47:3.
- Strus A. 2003. *Khirbet Fattir - Bet Gemal: Two Ancient Jewish and Christian Sites. In Israel*. Rome.
- Strus A. and Gibson S. 2005. New Excavations at Khirbet el-Jiljil (Bet Gemal) near Beth Shemesh. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 23: 29-89.
- Sussman V. 2017. *Late Roman to Late Byzantine/Early Islamic Period Lamps in the Holy Land: The Collection of the Israel Antiquities Authority*. Oxford.
- Taxel I. 2009. *Khirbet es-Suyyagh: A Byzantine Monastery in the Judean Shephelah* (Salvage Excavation Reports 6). Tel Aviv.

Tsafir Y., Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani; Iudaea-Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods; Maps and Gazetteer*. Jerusalem.

Zissu B. and Klein E. 2011. A Rock-Cut Burial Cave from the Roman Period at Beit Nattif, Judean Foothills. *Israel Exploration Journal* 61:196-216.

Zissu B., Klein E., Porat R., Langford B and Frumkin A. 2017. Roman Cult, Jewish Rebels Share Jerusalem Cave Site. *Biblical Archaeology Review* 43: 30-39.

הערות

1. השם פלי מופיע ברשימת הטופרכיות של יהודה, בין אמאוס ואידומיאה (תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר ג', פרק ג', ה), ואילו השם בית לפתפני מופיע בתיאור מסע העונשין של אספסיאנוס, גם כן בין אמאוס ואדומיאה (תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר ד, פרק ח, א). נראה כי מדובר באותו יישוב (ראו עמ' 197 הערה 6 בתרגומו של שמחוני; בתרגומו של אולמן היישוב נקרא פלה/ביתלפטנפון בהתאמה).
2. מאמר זה הוא דיווח ראשוני על תוצאותיהן של שלוש עונות החפירה הראשונות, בין השנים 2018–2020 (הרשאות A8728\2020; A8413\2019; A8179\2018). עונות החפירה השונות נוהלו על ידי המחברים. עוד סייעו לחפירה: ניסן נחמה (מנהלה), סמיון גנדלר (גילוי מתכות וסיוע נוסף), מנדל קאהן, אבי הג'יאן ויעקב שמידוב (מודדים), אייל מרקו (צילום אוויר ותייעוד פוטוגרמטי), אסף פרץ ויעל יולוביץ' (צילום), שי הלוי (צילום, צילום אוויר ותייעוד פוטוגרמטי), דפנה גזית (צילום ממצא), יוסי נגר (אנתרופולוגיה פיזית), יתם אשר והודיה ביטן (מעבדה אנליטית), אורן אקרמן ויואל רסקין (גיאומורפולוגיה ר-OSL), עמית שדמן ויחיאל זלינגר (סיוע מדעי), דנית לוי (GPS), אור רוז (מפת איתור), סאמר דלאשה, יואב ויינגרטן, צח קניאס וג'יימי טיאנו (חתכי בדיקה), כוכבה פיטרמן ליפשיץ, חגית נויגבורן, הדר שלו ומורן חג'בי (חינוך).
3. מציאת בית יוצר לנרות ממשפחת בית נטיף בח'רבת שומיילה, הממוקמת מצפון לבית נטיף (ראו אזור 1), מוכיחה כי הנרות והצלמיות ממשפחת בית נטיף נוצרו ביותר מבית יוצר אחד, ולכל הפחות בשני בתי יוצר (סטורצ'ן תשע"ז; Storchan 2019).
4. מבחינה היסטורית התקופה הביזנטית מתחילה בשנת 324 לסה"נ, עם התנצרותו של הקיסר קונסטנטינוס. עם זאת, לשינוי היסטורי זה אין משמעות מידית בתרבות החומרית של תושבי הארץ, ולאורך רוב (ואף כל) המאה הד' לסה"נ ממשיכה התרבות החומרית הרומית לאפיין את הממצא הארכיאולוגי. לפיכך, לאורך כל המאמר המונח "התקופה הרומית המאוחרת" משמש גם למאה הד' לסה"נ, אף שרוב זמנה של מאה זו, היסטורית, מתוארך לתקופה הביזנטית. השרידים משכבה זו לא הוצגו במאמר זה (שלו, בלילה ובננסטיין 2022).
5. המבנה נחשף תחת הדרך העות'מאנית-מנדטורית שהובילה אל בית נטיף מצפון. תחת דרך זו נחשפו שרידים של דרך נוספת, קדומה לדרך העות'מאנית-מנדטורית ומאוחרת למבנה הגזית (אולי מן התקופה הביזנטית). בכל מקרה הדבר מלמד כי תוואי הדרך השתמר לאורך הדורות, ולפיכך נראה כי מבנה הגזית נבנה בכניסה ליישוב.
6. הנתונים המופיעים בטבלה זו מתייחסים לאתרי יישוב בלבד, ולא למתקנים, קברים וכדומה. נוסף על כך, הרשימה מתייחסת לאתרים חפורים בלבד, ולא לאתרים שרק נסקרו. בסקר שערך ' דגן בבית שמש אין הפרדה בין אתרים מהתקופה הרומית הקדומה והמאוחרת (Dagan 2011b:268–269), ולכן אי אפשר להתייחס לנתונים מסקר זה.
7. תודה לכל החופרים שחפירותיהם טרם הבשילו לכדי פרסום, על כך שהסכימו לחלוק במידע מחפירותיהם.